

ESPINELA E XERIGONZA: PEDRAS DE PRECIO NO TEATRO DE CUNQUEIRO

A. PALACIO

Nunha das súas charlas radiofónicas, emitida o 27 de xuño de 1956, confesaba Cunqueiro que andaba por aqueles días lendo un libro, que calificaba de *delicioso*, de Eduardo Gubelin sobre as pedras preciosas¹. E contaba como foron os sorprendentes descubrimentos dos primeiros diamantes, as primeiras esmeraldas e os primeiros zafiros. Despois instrúa ós oíntes sobre os poderes que se atribúen ás diferentes pedras: o *corindón*, o *granate*, a *espinela*, a *ágata*, o *heliotropo*, o *diamante*, o *zircón*. E, atento á etimoloxía, explicaba o significado dalgúns nomes ou as fermosas metáforas que orixinaron en poetas doutras épocas e outras latitudes.

O interese de Cunqueiro polas propiedades das pedras (non só das preciosas) manifestábase xa no seu libro *Merlín e familia*, onde no capítulo "O viaxe a Pacios" vemos que o mago cura ó "mosiu Simplon", o suízo vendedor das bólas de neve, coas menciñas que el mesmo prepara e coas que encarga á botica de Meira, despois de apalpalo, de facerlle bota-la lingua, de seguirle os pulsos e de tomarlle "a febre coa *pedra serpentina*". A serpentina, que abunda en Galicia, é unha pedra verdosa que se se quenta no matraz desprende auga e cambia de color, escurecéndose ata volverse negra. Hai outros textos de Cunqueiro que se refiren ás propiedades térmicas desta pedra, tamén chamada *ofita*.

E tamén significativo que na versión castelá deste libro, e no capítulo titulado "La escuela de Longwood", vexamos que Merlín aproveitaba a súa estancia en Persse Castle, onde construía da súa man o foso defensivo, para subir ó castelo tódolos xoves e lles ensinar ás infantas bretonas que alí facían compañía á condesa vella

¹ Vid. *Cunqueiro en la radio*. "Cada día tiene su historia y otras series", A Coruña, Fundación "Barrié de la Maza, Conde de Fenosa", 1991, 83.

"las genealogías irlandesas y la heráldica carolina, y también arte de altanería, pedras preciosas y hierbas medicinales"².

É seguro que o propio Cunqueiro había ser alumno interesado naquela cámara de estudos, inclinado como era, con afección literaria, á caza de cetrería e ó estudio das herbas medicinais e das pedras preciosas, afeccións todas elas que aparecen continuamente nas súas obras.

Para se referir a elas, Cunqueiro utiliza frecuentemente o sintagma *pedra(s) preciosa(s)*. Por citar só exemplos da súa peza teatral *O incerto señor don Hamlet...*; atopamos este sintagma cando Laertes lle di ó príncipe:

"Fuche, dígocho eu, cuidado coma un puñal con man de ouro e *pedras preciosas*, que viñera das forxas de Londres..."³

Máis adiante, Gerda dille a Poloño que o sangue dos Hardrada:

"É raro coma unha *pedra preciosa*"⁴.

E volve aparecer cando Escaramuza lle ofrece un agasallo a Colombina:

"Tráigoche unha *pedra preciosa*. E un anelo de París"⁵.

Pero, nun trazo moi característico do seu estilo, Cunqueiro utiliza un sintagma preposicional co que habilita para a función adxectiva unha categoría non habitual nela. E, seguindo dentro do *Hamlet*, así como atopamos un "vaso de licor *de precio*", unha "espada *de precio*" e un "puñal *de precio*"⁶ tamén nos di que

"...estas xentes Hardrada eran avaras, apetedoras de ouro e *pedras de precio*, e porque non saísen os tesouros das arcas, comezaron a casar entre eles..."⁷.

Un terceiro adxectivo usa Cunqueiro no seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, no que, ademais do sintagma *pedras preciosas* (3 veces), figura a denominación de *pedras ricas*⁸.

Xa o profesor Tarrío puxo de relevo a importancia que na obra cunqueiriana ten "o deseño do roupeiro", a mitificación da prenda para, por medio dela, mitifica-lo personaxe e ó espacio onde se ubique

² Cunqueiro, A., *Merlín y familia*, Barcelona, Destino, 1990, 180.

³ Cunqueiro, A., *Don Hamlet e tres pezas mais*, Vigo, Galaxia, 1974, 30.

⁴ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 43.

⁵ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 65.

⁶ Cunqueiro, A., *Ibidem*, pp. 21, 28 e 31, respectivamente.

⁷ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 15.

⁸ Cunqueiro, A., *Tesouros novos e vellos*, Vigo, Galaxia, 1980, 2ª ed., 38.

o obxecto en cuestión. Os personaxes que levan roupas de ricos tecidos ou que portan obxectos de prata ou doutros metais (e pedras) preciosos abundan na obra de Cunqueiro, pero quizais sexa no seu teatro onde se vexa esto con máis claridade.

Así, no *Hamlet*, ademais dos exemplos citados máis arriba, vemos que o rei morre despois de beber un veneno que lle deron "en copa de prata". Así mesmo, Hamlet imaxina a man do seu pai coma

"Unha man inqueda, unha verba de cinco sílabas acordadas, seductora, un país de *anelos relucintes* (...)" e "como unha moxena xa esjá a man na *cadea de ouro* que leva ao coño, e aseguído no empuño da espada...", espada que colgaba "dun *rico cinturón*"¹⁰.

Un momento antes, o coro aconsella a Hamlet que lle diga a Halmar que trate ben á súa nai e lle traia "*lucidos anelos* de París"¹¹, o que Halmar cumpre, pois morre, atravesado pola espada que Hamlet tira do cinto de Escaramuza, xusto no momento en que Gerda lle está dicindo:

"Puxécheme moitos *anejos* nos dedos. ¿Non ves como esta *pérola* está un algo doente e perde brillo?"¹²

Tamén hai aneis en *Palabras de víspera*; a infanta Urraca quere dar como galano a súa cidade de Zamora ó seu irmán Afonso, e di:

"Quero poñerlla por *anelo de ouro* a ún. A un que amase, a un que amo"¹³.

E cando a doncela Belvís describe ó Encuberto, di que vén:

"Con moura caperuza, pero vénselle brillar os ollos. E ven perfumado. Cheira a clavo. ¡Un perfume mui quente! E trae un guante tirado, pra que se lle vexan na man dereita os *anelos de ouro*, e nun *anelo* trae unha *pedra verde*"¹⁴

E aquí aparece de novo o interese cunqueiriano pola simboloxía das xemas, xa que, para dona Urraca, a color da pedra:

"Quererá decir esperanza".

⁹ Cunqueiro, A., *Don Hamlet e tres pezas mais*, Vigo, Galaxia, 1974, 29.

¹⁰ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 30.

¹¹ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 26.

¹² Cunqueiro, A., *Ibidem*, 74.

¹³ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 174.

¹⁴ Cunqueiro, A., *Ibidem*, 177.

"A *espinela* que me recollía un rulo na fronte"

Cunqueiro utiliza en galego a forma *espinela*, idéntica á forma castelá, se ben nesta lingua tamén usa a variante *espinella*, forma que haberá que interpretar como un máis dos italianismos ós que era tan afeccionado. A palabra procede, segundo Corominas, do italiano antigo *spinella*, co mesmo significado. A forma correcta en galego debe ser *espinela*.

O *Diccionario Xerais da Lingua* recolle a voz *espiñela* na familia de *espiña*, pero non dá o seu significado. O *Diccionario Normativo Galego Castelán* de Galaxia rexistra *espiñela* co significado de '*Paletilla, ternilla en que termina el estemón*', definición copiada de don Eladio Rodríguez. O *Diccionario Galego-Castelán* de Xerais rexistra *espiñela 1* e *espiñela 2* cos significados de 'pedra' e de 'paletilla', respectivamente, polo que, de acordo coa súa orixe italiana, debería cambiarse o *espiñela 1* por *espinela*, que é a forma rexistrada en Cunqueiro.

O *Diccionario da Lingua Galega* da R.A.G. / I.L.G. non rexistra esta voz. A versión provisional do VOLG rexistra *espiñela*, que debe referirse á '*paletilla*'.

A *Contribución ó léxico de Álvaro Cunqueiro*, publicada pola Real Academia Galega en 1991, define a voz *espinela* como '*Rubí vermello*' e aduce como exemplo un fragmento do monólogo de dona Urraca, na escena I da obra *Palabras de víspera*, no que a infanta describe o seu encontro co seu irmán Afonso, de quen está namorada:

"Quedóuse gardando pra min, dende a porta, miráume a dispacio dende a *espinela* que me recollía un rulo na fronte ata os pés"¹⁵.

A definición que dá a *Contribución...* paréceme tautolóxica, pois non hai *rubís* que non sexan *vermellos*; pero tamén é impropia, xa que a *espinela* é unha '*pedra fina, parecida pola súa cor vermella ó rubí, que se usa en xoiaría*' (definición que traduzo, abreviándoa, do *Diccionario da Real Academia Española*). Que sexa *parecida* non permite identifi-

¹⁵ García, C., *Contribución ó léxico de Álvaro Cunqueiro*, Real Academia Galega, Seminario de Lexicografía, A Coruña, 1991.

Repárese en que no fragmento aducido figura o verbo *gardar* co significado de 'mirar', italianismo ou galicismo frecuente en Cunqueiro e que, estrañamente, a *Contribución...* non rexistra.

Tamén figura no exemplo o substantivo *rulo*, que si rexistra a *Contribución...* aducindo exactamente este mesmo fragmento e supoñéndolle o significado de '*Pequeno cilindro oco para riza-lo pelo*'. Non pode ser; o ambiente dramático da obra e o lírico da escena impídenos que poidamos imaxinar á infanta con '*pequenos cilindros...*' na cabeza, coma se fose unha protagonista de comedia. O significado que aquí ten *rulo* é o de '*rizo*'.

cala co *rubí*, pois que se trata dunha pedra moito menos valiosa ca aquel.

Xa que logo, é igualmente mellorable a traducción do profesor Basilio Losada, que tamén identifica ámbalas pedras:

"Se me quedó mirando, desde la puerta, me miró despacio, desde el *rubí* que me recogía un rulo en la frente hasta los pies"¹⁶.

Cunqueiro sabía ben que eran pedras diferentes:

"Siempre me ha sorprendido esa brevedad de piedra preciosa -*espinela* o zafiro, *rubí* o esmeralda- de los poemas chinos y japoneses..."

escribe no seu artigo "Versos como lámparas", da serie *El envés*¹⁷.

No guión radiofónico que cite ó comezo explica Cunqueiro que

"La *espinela* pone al abrigo de la cólera y del odio"

Volve citar esta pedra, cunha variante formal no seu nome, noutro guión emitido ós poucos días da visita a España do xa do Irán, no que fala do trono chamado "do Pavo Real" describíndoo con estas palabras:

"Es de oro al exterior y de plata maciza al interior. Su respaldo tiene la forma de la cola del pavo real, y de ahí su nombre. Y está hermosado con varias docenas de miles de piedras preciosas: *rubíes*, esmeraldas, topacios, *espinellas*, puros diamantes, ópalos..."¹⁸.

Cunqueiro sabía que a *espinela* non só é unha pedra diferente ó *rubí*, senón que tamén é moito menos valiosa ca este. Hai outro guión radiofónico no que fala dun aderezo de *rubí* pertencente ó escocés duque de Argyll, *rubí*s chamados "do Galeón" por procederen, segundo a lenda, dun dos barcos da Armada Invencible afundidos fronte as costas de Escocia, algúns dos cales fan cargados de ouro para pagar ós británicos que se sublevasen contra a raíña protestante:

"...Los *rubíes* del Galeón son una de las más bellas joyas del mundo, y *rubíes* verdaderos, no *espinelas*, como los de la corona del príncipe de Gales..."¹⁹.

Refírese, con outros, ó famoso "*rubí* do Príncipe Negro", que Pedro I O Cruel, de Castela, entregou como pago a ese príncipe, que o axudara na súa loita contra Henrique de Trastámara, o das Mercedes. Esta pedra adorna agora a xoía mencionada por Cunqueiro e pode verse na Torre de Londres.

¹⁶ *El incierto señor Don Hamlet y otras piezas dramáticas (Teatro completo)*, Barcelona, Ediciones Destino, 1192, 176.

¹⁷ Cunqueiro, A., *El envés*, Barcelona, Ed. Táber, 1969, 338.

¹⁸ Vid. Cunqueiro en la radio, *Op. cit.*, 182. Guión emitido o 29-5-1957.

¹⁹ *Ibidem*, 520. Guión emitido o 13-5-1963.

A cor vermella dalgúns viños galegos lébralle a Cunqueiro esta pedra preciosa:

"Hai que... rubir ate Betanzos, a refrescar co agudelo de acolá, fillo das cepas máis septentrionáis de Galicia... Ten ese roxo color lúcido da *espinela*. Viño escasamente graduado e betanceiro, nos bons anos ten unha gracia inesquencibre"²⁰.

As "briladoras xerigonzas"

A *Contribución...* define a voz *xerigonza* como '*Acción mal feita ou ridícula*' e aduce como exemplo este fragmento do *Hamlet*:

"decorados de finas esmeraldas e briladoras *xerigonzas*".

A definición está tomada do *Diccionario* da Real Academia Española, que no lema *jerigonza*, 3ª acepción, trae: "fig. y fam. Acción extraña y ridícula".

O fragmento aducido como exemplo pertence ó diálogo entre Laertes e Hamlet en que este lle manifesta as súas sospeitas sobre o envelenamento do pai:

"Debeu de erguer a copa sin hesitar, sin un tremor, tres dedos na cogula, *decorados de finas esmeraldas e briladoras xerigonzas*, e dous dobrados no pé. E ben seguro que dixó a man máis que a boca: ¡Bon proveito!"²¹.

Esta ampliación do fragmento aducido como exemplo pola *Contribución...* permítenos demostrar que a definición nela ofrecida non encaixa. Repárese en que Hamlet fala de tres *dedos... decorados de... briladoras xerigonzas*. Non poden ser, pois, tres "*dedos... decorados... de briladoras accións mal feitas ou ridículas*". Por outra banda, o *Diccionario* da Real Academia Española advirte que este significado teno "figurada y familiarmente", rexistro este que non acae no ambiente trágico dunha obra como Hamlet.

²⁰ Cunqueiro, A., *A cociña galega*, Vigo, Galaxia, 1973, 160.

²¹ Cunqueiro, A., *Don Hamlet e tres pezas máis*, Vigo, Galaxia, 1974, 29.

Este mesmo fragmento adúce a *Contribución...* como exemplo para o lema *cogula*; parece claro que aquí *cogula* significa '*parte da copa para conte-lo líquido*' e non '*Cúgula, hábito das ordes relixosas*', como di a *Contribución...*, que non se explicaría nese contexto. Así o viron os dous tradutores ó castelán desta obra de Cunqueiro, que traducen por *parte superior* (X. Cermeño) e *cuenco* (B. Losada).

Advertimos que, neste fragmento, ambos tradutores fan desaparecer-lo galicismo presente en "sin *hesitar*" traducíndoo por "sin *dudar*" (Cermeño e por "sin *vacilar*" (Losada); os galicismos, coma os italianismos -ou, na obra castelá, os galeguismos- son un trazo cunqueiriano característico que non se debería perder na tradución.

Ben o viu Xosé Cermeño, que na súa tradución do Hamlet evita a explicación ofrecida pola *Contribución...*, aínda que tamén erra ó falar duns

"dedos... decorados de finas esmeraldas y brillantes filigranas"²².

Achégase máis ó branco o profesor B. Losada, quen, aplicando os adxectivos á *cogula* e non ós dedos, traduce:

"...tres dedos en el cuenco, decorado con finas esmeraldas e *pedras* brillantes"²³.

Certo; unha *xerigonza* é unha '*pedra fina*' á que se atribuíu certa virtude en contra do veneno e que hoxe coñecemos máis co nome de *xacinto*. Con distintas variantes aparece en distintas obras medievais. No *Libro de Buen Amor*, atopámola cando se nos fala "De las propiedades que las dueñas chicas han":

"En pequeña *girgonça* yase grand rresplandor,
En açúcar muy poco yase mucho dulçor:
En la dueña pequena yase muy grand amor,²⁴
Pocas palabras cunple al buen entendedor"²⁴.

Coa forma *jargonça* está desde 1250 no *Lapidario* de Afonso X O Sabio, *girgonça* en *Calila*, *girgonza* en don Juan Manuel, *girconça* no *Arte de Trovar* de E. de Villena. Segundo Corominas é un vocábulo de importación galorrománica.

Co mesmo significado úsaa Cunqueiro en castelán, nun guión radiofónico no que reproduce as palabras de frei Diego de Estella:

"¿Echareis de menos en los cielos las piedras preciosas, viendo más brillar que el diamante, el *rubí*, la *jerigonza* y la esmeralda a los ángeles del Señor que van y vienen? ¿Acaso hay perla más hermosa que un aleluya en la boca de un ángel niño?..."²⁵.

O VOLG non rexistra a voz *xerigonza* / *xirgonza*. Tampouco está no *Diccionario Normativo* de Galaxia nin no *Diccionario da Lingua Galega* da R.A.G./I.L.G. O *Diccionario Xerais de Lingua Galega* trae *xerigonza* cos significados de, (1) 'Cousa mal feita ou escangallada' e (2) 'Lingua mal falada e inintelixible; chapurrada, xiria', pero non co significado autorizado por Cunqueiro.

²² *El incierto señor don Hamlet*, traducción de Xosé Cermeño, *Primer acto*, n1 241, V/1192, 73.

²³ *El incierto señor don Hamlet y otras piezas dramáticas (Teatro completo)*, Barcelona, Ediciones Destino, 1992, 56.

²⁴ Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*, Ed. de J. Cejador Madrid, Clásicos Castellanos, 1970, 10ª ed., t. II, copla 1610, 253.

²⁵ Vid. Cunqueiro en la radio, *Op. cit.*, 38; guión emitido o 18-1-1956.

O *Diccionario* da Real Academia Española trae *jargonza*, e remite para *circón*.

Haberá, pois, que incluír esta voz co significado de '*pedra fina*' no futuro *Diccionario de Autoridades*.